

Muszatics Péter

KELET-KÖZÉP – EURÓPAI VÁROSPORTRÉK IV.

ŁÓDŹ – A KÁPRÁZAT FÖLDJE

Łódź rövid, négybetűs neve alaposan próbára teszi a lengyel betűket-hangokat nem ismerőket: az áthúzott ł kiejtése afféle *au*, az ó-é *u*, a dź-é pedig *dzs*. Azaz, nagyjából: Audzs. Jelentése: csónak. A németek egyszerűen Lodz-nak, később Litzmannstadt-nak nevezték. Úgy gondoltam, gyalog kényelmesen bebarangolhatom a várost. Tévedtem. A ködben barátságos kóbor kutya eredt a nyomomba, miközben komor házak, elhagyatott udvarok, megfeketedett natúrtéglás lakások között Łódź központja felé mentem. Az üres telkeken az üres gyárak mellett ócska bódék álltak. Hosszú gyaloglás után aztán olyan épület tűnt elő egy forgalmas utca sarkán a piszkos ködből, melyre Franciaországban talán számítottam volna, de itt semmiképp: a pompás Poznański-palota.

Amikor 1833-ban Izrael Poznański Aleksandrówban megszületett, a néhány kilométerre lévő Łódź még szülőfalujánál is kisebb volt. A földszintes takácsházból származó fiú aztán látta a város megszületését – szemei előtt nőtt nagyra a mű, amely nagyrészt az ő műve, Łódź, a modern iparváros, gyárak és gyárkémények százaival. Előbbiek ontották a makulátlan pamutbálákat, utóbbiak pedig a szennyet. Fényűző kastélyából aztán, miután meghalt, Poznańskit díszes sírboltba temették, amely a világ legnagyobb zsidó síremléke, és a világ legnagyobb zsidó temetőjének díszhelyén áll.

Szédülés fogott el, amikor beléptem a Poznański-palota irdatlan dísztermébe. Úgy éreztem magam, mintha váratlanul az *Aranypolgár* díszletébe csöppentem volna, és nem sokára felbukkan Orson Welles filmjének hőse, Charles Foster Kane a terem másik feléből, húsz-harminc méterről. De csak a dús fa- és márványdíszeket láttam, a hatalmas asztalt, a tudomány és a fejlődés allegóriáját, meztelen nősobrokat, faragott gyümölcsöket, gyerekfej nagyságú márvány szőlőszemeket, köztük a díszesen formált P betűket, amik nem Stanisław August Poniatowski, a lengyel uralkodó dicsőségét hirdették, mint a varsói királyi palota – talán kisebb – dísztermében, hanem a falusi házból származó, saját erejéből fölemelkedett Izrael Kalmanowicz Poznańskiét.

Sokszáz évnyi rejtőzködés, megalázás, párialét, pogromok, elűzések, bolyongás után a leggazdagabb łódzi zsidó mágnás úgy érezte, meg kell mutatnia a világnak, hogy beérkezett, hogy véget értek a szenvedések, népe reménykedve várhatja az új századot, a huszadikat, amely az ipar, a technika és a tökéletesedés idősza lesz. Kandallójának védőrácsán, amely egy tengeren haladó, kifeszített vitorlájú hajót ábrázol, a *Spes* szó szerepel – a Remény.

A várost a vászon tette naggyá. A 18. század végén, Lengyelország felosztásakor Łódź az Orosz Birodalom legnyugatibb részén találta magát. A jelentéktelen település, melynek 1800 körül mintegy kétszáz lakója volt, a század folyamán Európa egyik legfontosabb

ipari központjává vált. Sorra jöttek ide németek, angolok, oroszok, flamandok és zsidók, akik hétről hétre újabb gyárakat alapítottak, bástyaszerű, kőcsipkés téglakerőműveket, ahol munkások ezrei, a 19. század végén már tízezrei szőtték és kötötték a pamutot. A remény hajtotta ide a parasztokat, akik munkások lettek, és fillérékért, borzalmas körülmények között, végtelen gyártósorok mellett robotolva készítették a gyapotból a vászontermékeket. Az orosz piac pedig mindent megvett. A fejlődés amerikai mértékű volt, távlatai végtelennek tűntek.

Lódz olyan, mint egy amerikai város, amely szemkápráztató gyorsasággal nőtt ki a földből. Itt minden valamilyen stílusban épült. A paloták többsége reneszánsz – az egyik, a német gyárosé, Wilhelm Teschemacheré egyenesen a római Farnese-palota másolata –, míg a gyárak a középkort idézik. Itt minden idéz valamit. Az ipar lendülete Manchester kapitalistáit, a paloták Itáliát, a gyárak a közeli teuton lovagvárakat. Zártságuk félelmet kelt.

Az egyik legnagyobb gyárnegyed – természetesen Poznańskié volt – a 21. század elején gondosan restaurálták, Manufaktura néven Európa legnagyobb kereskedelmi és kulturális központját hozták létre benne. Ha hihetünk prospektusuknak, Varsó belvárosának újjáépítése óta nem került sor ilyen léptékű városnegyed-felújításra Lengyelországban. A ködben téglakolosszusok tűnnek elő a Rynek, azaz a piactér, a negyed központja körül, amely állítólag kétszer akkora, mint Krakkó főtere. Az egykori transzformátorház bástyái álmokképként lebegnek a tejködön áthatoló fényszórók csóvjában. A Manufaktura modern szárnyának falain – ez a rész nem egyéb, mint egy bevásárlóközpont – a régi tervrajzok köszönnek vissza sokszoros nagyításban, mintha a vázat látnánk, a csupasz, őszinte célszerűséget, amely a várost létrehozta.

A mozi felé haladva a lecsiszolt téglákat figyelem, miközben emelkedik a mozgólépcső. Akik itt dolgoztak, ugyanezeket a téglákat látták sivár munkahelyükön. Az Andel's, az egykori gyárban helyet kapott luxus szálloda belsőépítészeti remekmű: játék a térrel, a szintekkel, a színekkel, a célszerűséggel, a vaspillérekkel, kerek és szögletes formákkal. Itt van Lengyelország legnagyobb bálterme. A Manufaktura egy része galéria, ahol modern képeket állítanak ki. A művészet mint a múlt szublimálásának és meghaladásának, vagy akár megértésének eszköze? Éppúgy illúzióknak tűnik ez, mint a ködben úszó egykori transzformátorház, amelyben kocsma működik, és az egykori munkások leszármazottai táncolnak szentimentális, fémes és kemény zenére.

Poznański palotája közvetlenül gyára mellett áll. A csillogó, derűs francia kastélyokat idéző, eklektikus épület mellett szigorúan, sok száz méter hosszan húzódik az egykori gyárnegyed, utána a munkások megfeketedett falú kis lakásai állnak. Lódzban még ugyanabban az utcában is nagyok a távolságok: az emberek között is és a házak között is. Az egyik munkásházba belépve áporodott szag, fényesre kopott, töredezett karfájú falépcsőház, omló vakolatú belső udvar fogad. A nyomor nem ismeri az időt. A Poznański-palota fényűzése, erotikus szobrai, itáliai freskói, télikertje, barokkot imitáló bálterme, a Manufaktura kifinomult, a legújabb New York-i trendeket követő éttermei, bárjai, üzletei és bálterme annál inkább. A változás a mindenkori urak kiváltsága.

A városba érkezők az 1850-es évektől a modern Hotel Poloniában szállhattak meg, ahol a háromnyelvű, lengyel–angol–német tábla tanúsága szerint az ajtókon, az étlapon kizárólag elegáns francia – azaz nem orosz, lengyel vagy német – feliratok szerepeltek. Az átutazók kényelmesen lakhattak itt, az Ulica Piotrkowskán, a város fontosságát hirdető hosszú és széles főutcán. A házak egy részét felújították, mások még várják az újabb reneszánszt. A Grand Hotel is, amely a régi fekete-fehér fotókon impozáns nagyvárosi szállodának tűnik. A Szentpéterváron tanult Hilary Majewski tervezte – a számos építészeti stílusban járatos lengyel építőmester minden igényt kielégített: több tucatnyi alkotása között a monumentális Poznański-palota éppúgy megtalálható, mint kis, rafinált luxusvillák, gyárak, kórházak, bankok. Miközben a szállodában a kávéra várok, képeskönyvet nézegetek, benne kétnyelvű, cirill–latin betűs feliratokat, a zsúfolt utcákat, a piacot bajszos, mosolygós árussal, a zsinagógákat, díszes homlokzatokat és dísztelen hátsó udvarokat. A szálloda ablakán kinézve vastag, oroszos kendőt viselő szőke asszonyon akad meg a szemem: fázósan húzza össze magát trafikjában. A Grand Hotel fehér, klasszikus oszlopos éttermén látszik, hogy évtizedek óta nem újították föl. Vendéglistáján Kirk Douglas és Isadora Duncan éppúgy megtalálható, mint Heinrich Himmler.

A náci Karl Litzmann I. világháborús tábornokról nevezték el Łódzot, ahol 1939-ben, amikor a város a Német Birodalom része lett, mintegy kétszázezer zsidó élt. Itt rendelték el először a birodalomban a sárga Dávid-csillag viselését. A város északi részében létrehozott gettóba szállították később a prágai és a hamburgi zsidókat is. Mordechai Rumkowski, a gettó zsidó parancsnoka szinte mindenáron meg akarta akadályozni a hermetikusan elzárt városrész felszámolását. A temető mellett megállás nélkül dolgoztak a gyárak: a munka szabaddá tesz, azaz a túlélés záloga, mondta a zsidó parancsnok, aki sokak szerint éppolyan kegyetlen volt, mint maguk a náci. A folyamatos szelekcióktól megtizedelt gettólakók pedig óriási mennyiségben termelték a fa- és fémárukat, az elektromos berendezéseket a Wehrmachtnek. Rumkowski kegyetlen stratégiája nem vált be: 1944 augusztusában a náci felszámolták Európa egyik legnagyobb és legjobban szervezett gettóját. Az orosz csapatok megérkezését alig néhány százan várták. Maga a parancsnok is Auschwitzban halt meg, az egyik utolsó transzporttal szállították el – a holokauszt történetének egyik legellentmondásosabb alakját állítólag maguk a zsidók ölték meg, élve dobták egy máglyára.

A zsidó tanács óriási archívumában sok száz fénykép dokumentálja a gettó hétköznapjait, a borzalom természetességét. Telefonközpontosok mosolyognak a kamerába, iskolások figyelik tanárukat, kislányok dolgoznak fegyelmezetten egy futószalag mellett. Az egyik fotós, Henryk Ross színes képeket is készített, a tanács archivátorai pedig, akik komolyan vették munkájukat, gettóenciklopédiát és szlengszótárt is írni kezdtek a világtól elzárt helyen. Rádiót tilos volt tartani, hallgatása halálbüntetéssel járt. A kevés túlélő egyike, Jurek Becker *Hazudós Jakab* című, sok nyelvre lefordított és többször megfilmesített regényében örökítette meg annak a legendássá vált hősnek a történetét, aki hazugságokkal: állítólag a rádióban hallott jó hírek folyamatos terjesztésével tartotta a lelket társaiban.

Becker német nyelven írta könyvét, a háború után Berlinben telepedett le, a város másik híres szülőtte, Jerzy Kosiński pedig New Yorkban, ahol angol nyelven írt regénye, *A festett madár* világhírűvé tette. Csak évekkel a könyv megjelenése után derült ki, hogy a hazugság ennek a műnek is az egyik fő komponense – ha másképp is, mint a *Hazudós Jakab* esetében. Kosiński, aki állítása szerint őszinte önéletrajzi regényt írt választott nyelvén, messzire elrugaskodott a valóságtól. Az üldözött zsidó kisfiú története fikció, mégpedig kitűnő, de az író – aki igazi híresség volt, az amerikai PEN Club elnöke és Nobel-esélyesként emlegették – hitelessége mégis megkérdőjeleződött. 1991-ben öngyilkos lett.

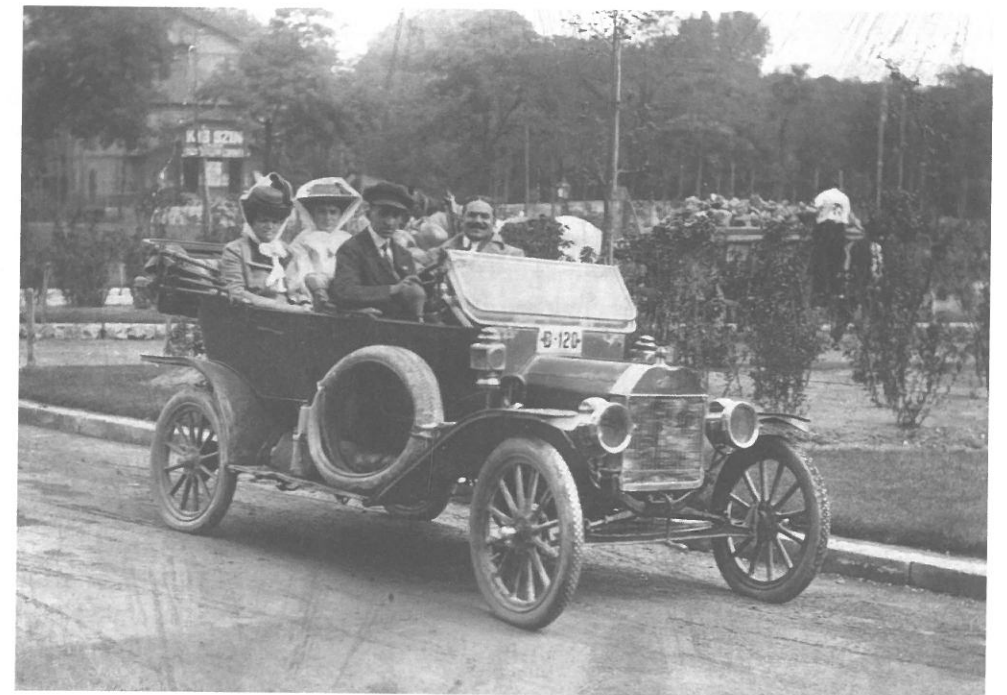
A szintén lódzi születésű Artur Rubinstein, minden idők egyik legnagyobb zongoraművésze szerencsésebb volt: már a náci megszállás előtt Amerikába költözött. Az Ulica Piotrkowskán, gyerekkori lakása előtt életnagyságú bronzszobor áll, óriási, szárnyakat viselő, kissé bornírt zongorával. Az utcán, a szobortól nem messze hollywoodi mintára filmsztárok csillagsora emlékeztet arra, hogy Lódz a lengyel filmgyártás központja. Andrzej Wajda, Andrzej Munk, Jerzy Skolimowski, Roman Polański, Krzysztof Kiesłowski és sokan mások itt, a Lengyel Filmiskolában, Oskar Kon gyáros egykori palotájában tanultak. A szerény, egyemeletes sárga épület nemes arányaival elüt a többi, hivalkodó palotától.

Wajda 1975-ben, *Az ígéret földje* című filmjében állított emléket a városnak. Az alapjául szolgáló mű, a Nobel-díjas Władysław Reymont azonos című – sokszáz oldalas, a várost és fénykorát részletesen ábrázoló – regénye még 1898-ban íródott, akkor, amikor Izrael Poznański és a többi gyáros, a Rajna-vidékről származó Karl Scheibler, August Haertig, Juliusz Kindermann és mások végtelen optimizmussal gondolkodtak a fejlődésről. De Lódz sem bibliai, sem profán értelemben nem lett az ígéret földje – sem zsidóknak, sem lengyeleknek.

A Nyugat tudása és szervezőtehetsége, a kapitalizmus elemi ereje és az Orosz Birodalom végtelen, mindent elnyelő piaca között Lódz viszonylag rövid ideig közvetített. A prosperitás valójában csak néhány évtizedig tartott. Oroszország a kommunista hatalomátvétel után bezárkózott, a legfőbb felvevőpiac megszűnt. A város lassan, de biztosan afféle óriási filmdíszletté vált, melynek kulisszái előtt egyre kétségbeesettebben játszották szerepüket az itt élők. Lódz, a csónakváros – használaton kívüli gyáraival és palotáival, nyomorúságos munkáslakásaival, gigantikus temetőjével és szomorú történeteivel – megfeneklett. Ami Amerikában lehetséges volt, az egymással harcoló nemzetek és államok Európájában illúzióvá vált. Kezdtém érteni, hogy az excentrikus filmrendező, David Lynch miért vonzódik ennyire a városhoz. Egy amerikai sokat megérthet és tanulhat itt saját hazájáról is, nemcsak Európáról. Az esetlegesség félelmetes hatalma, a fejlődés színe és fonákja egyaránt látható Lódzban. Lynch bizarr filmje, az *Inland Empire*, amelyet részben itt forgatott, mintha – akarva-akaratlanul – erről, és a széthullott történetek rekonstruálásának és megértésének pokoli nehézségéről is mesélne.

Pónifogat az Állatkertben, 1935

Automobillal a Lizensén át, 1915 (a háttérben a Kis Szinkör látható)